

FIGYELŐ

Mátrai László
(1909–1983)

Folyóiratunk, a *Magyar Könyvszemle* éppen e kettős számmal lép századik évfolyamába. A szerzők, szerkesztők jogos büszkeséggel és nem kis örömmel regisztrálják e nevezetes eseményt. Az örömben azonban fájdalom is vegyül, mert e számban kell emlékeznünk a szerkesztő bizottság körünkből eltávozott elnökére. Lapunk alapításának századik évfordulóján, 1976-ban még Mátrai László írt bevezetőt az akkori ünnepi számhoz. A századik évfolyamot már nem érthette meg. A múlt évben, 1983. november 22-én tudományos és kulturális közéletünk jelentős személyiségei jelenlétében, mély részvétellel kísértük utolsó útjára, a Farkasréti temetőben, a 74 éves korában elhunyt Mátrai László akadémikust, a Magyar Tudományos Akadémia filozófiai és történettudományok osztályának volt elnökét, az ELTE Egyetemi Könyvtára volt főigazgatóját, nyugalmazott egyetemi tanárt.

Budapesten született 1909-ben. 1927-től 1931-ig a budapesti egyetem magyar–filozófia–esztétika szakos hallgatója volt. 1931-ben bölcsészdoktor, 1940-ben egyetemi magántanár lett, 1941-től 1944-ig az Eötvös-kollégium tanára volt. 1948-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1962-től rendes tagja. Az MTA II. Osztályának 1953-tól 1955-ig és 1960-tól 1970-ig osztálytitkára, majd 1970 után osztályelnöke. 1973-tól egyetemi tanár, nyugalmomba vonulásáig — 1981-ig — az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a filozófiatörténet professzora volt.

Bölcsészdoktori diplomája megszerzése után az Egyetemi Könyvtár munkatársa lett. A felszabadulás után a könyvtár főigazgatójává nevezték ki, és ugyancsak 1981-ig ebben a beosztásban dolgozott — a könyvtártörténetben példátlanul hosszú időn át. 1957-től 1972-ig a Magyar Könyvtárosok Egyesületének elnöke, majd tiszteletbeli elnöke. Az ő elnöksége idején, 1972-ben került sor Budapesten a könyvtáros egyesületek nemzetközi szövetsége (IFLA — International Federation of Library Associations) kongresszusának megrendezésére. Több éven át az Országos Könyvtári és Dokumentációs Tanács tagja.

1937-től tagja volt az Institut Internationale de Philosophie-nak (Párizs), 1972–1975-ig alelnöke. 1960-tól tagja volt az IUHPS-nek (International Union of the History and Philosophy of Science).

Tudományos publikációs munkásságát a *Nyugat* esszéíró nemzedékének tagjaként kezdte. Írásai a *Nyugat*, az *Athenaeum*, az *Apollo*, illetve a *Társadalmi Szemle*, a *Kortárs*, a *Magyar Filozófiai Szemle* és más tudományos folyóirat hatásbain jelentek meg. A *Világosság* szerkesztő bizottságának több mint két évtizeden át elnöke volt. Munkásságát 1940-ben és 1942-ben Baumgarten-díjjal jutalmazták. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1975-ben Állami-díjjal tüntette ki. Legfontosabb művei: *A jelenkori esztétika fő irányjai* (1931), *Modern gondolkodás* (1938), *Élmény és mű* (1940, 1973), *Jellemtan* (1943), *Gondolat és szabadság* (1961), *A kultúra történetisége* (1977), *Alapját vesztett felépítmény* (1977), *Műhelyeim története* (1982).

A *Világosság* és a *Magyar Filozófiai Szemle* szerkesztő bizottságainak elnöke. De elnöke a *Magyar Könyvszemle* szerkesztő bizottságának is, mégpedig 1968-tól 1983-ig; a szerkesztő

bizottságnak egyébként 1945-től folyamatosan (nem számítva a lap szüneteltetésének éveit) tagja volt.

Azokban a kisebb könyvtári műhelyekben, közösségekben, mint a *Magyar Könyvszemle* szerkesztő bizottsága, az egyetemi könyvtárigazgatók kollégiuma, a magyar könyvtárosok egyesületének szűkebb társadalmi vezető köre, ahol munkatársai lehettünk (segédek és inasok lehettünk mellette), rengeteget tanulhattunk tőle, anélkül, hogy a mester lenyűgöző személyiségét láttuk volna benne. Talán kevesebben ismerték ifjúkori munkásságát, mint illett volna. Ám, akik a két világháború közötti időszak viszonyainak tanulmányozására adtuk fejünket, megismerhettük a harmincas évek második fele ifjú értelmiségi nemzedékének fellépését. Az értelmiség e részének legtehetségesebb tagjai vállalkoztak az értelem ellenes világban, az irracionális eszmei áramlatok tobzódása idején az „értelem keresésére”, a „modern gondolkodás” elsajátítására. Mátrai László 1938-ban ezt írta: „A modern gondolkodás . . . intellektuális tágasságot, elfogulatlan, nehezen hívó, kritikai és önkritikai beállítást jelent, mely nem hunyhat szemet a kényelmetlen kérdések előtt, csak azért, hogy a vélt 'megoldást' könnyebben megtalálja”.

Az 1945 utáni években, az ötvenes években is ezt a gondolkodásmódot képviselte. Ha együtt dolgoztunk, vele lehettünk, nem nevelt bennünket, hanem várta, ki fogadja be gondolatait, ki képes a látásmódot elsajátítani. Nem azt mondta, nem úgy fogalmazott, hogy a gondolkodás az objektív valóság közvetett és általánosított megismerésére törfő értelmi működés, hanem a gondolkodás fegyelmet és a gondolkodás tágasságát kívánta tőlünk. Ez így érzékletesebb és mozgósítóbb erejű volt. A *Könyvszemle* szerkesztése közben is benne élt a közösség eredményes működését biztosító szabályok megtartásának az igénye. Cselekvésbeli, magatartásbeli tudatosságra és mértéktartásra intett, adott példát. Biztatni tudott: ne ragadjunk le a részletekben, de óvott az üres teoretizálástól: ne feledjük a hétköznapi józan világot. Órült sikereinknek, a hiteltelen sikerérzet pedig legott lehűtötte. Ő a jellem és a kedély érzelmi-indulati befolyásának is kellő jelentőséget tulajdonított, mint olyan tényezőnek, amely az intellektuális teljesítmények háttérében az értelem működésének intezitását, a tárgyban való elmélyedést, a beleélést biztosítja, ösztönzi.

Kiaknázatlan a tudásának kötetekben fennmaradt gondolatisága. A műhelyek tovább élnek. De személyisége, humanizmusa, az a mód, ahogy a világ jelenségeit látta, sajátos, jellemző viselkedési modora semmivel sem pótolható. Nagy a vesztesége tisztelőinek, barátainak, a *Magyar Könyvszemle* szerkesztő bizottságának is.

HAVASI ZOLTÁN

A 100. évfolyam. Ismét jelentős — és az egyetemes sajtótörténet viszonylatában is ritka — jubileumhoz érkeztünk. 1976-ban ünnepeltük a lap alapításának centenáriumát, de a korábbi szünetelések miatt csak most érkeztünk el a századik évfolyamhoz. Akkor foglalkoztunk már a *Magyar Könyvszemle* megindulásának körülményeivel, és készült tanulmány a folyóirat összefoglaló történetéről is. Ezúttal csak azokról szeretnénk az alábbiakban röviden megemlékezni, akiknek a nevéhez fűződik a száz évfolyamnyi folyóirat szerkesztése. Mintegy négy-öt nemzedék adta már át egymásnak a lapot, amely a legkülönbözőbb korszakokban is — nyolc év kivételével (1935–1936, 1948–1954) — meg tudta őrizni fennállásának folyamatoságát. Reméljük, hogy e folyamatoság a jövőben sem szakad meg, és a következő nemzedékek is igényelni fogják mindazt, amit a *Magyar Könyvszemle* jelent. E remény tárgyi alapja az, hogy — miként a történeti diszciplínákban általában — a hazai könyv- és sajtótörténet terén is sok még a feltáratlan forrás, a ki nem mutatott összefüggés. Optimizmusunk személyi okait folyóiratunk szerzői szolgáltatják,

akik között sok fiatal kutató található. De mindenekelőtt derűlátásra ad okot tudomány- és művelődéspolitikánk, amely éppen a legutóbbi időszakban helyezte előtérbe a nemzeti múltunk és így kultúránk történetével kapcsolatos forráskutatásokat.

A száz évfolyam szerkesztői:

1876

FRAKNÓI VILMOS

1879

CSONTOSI JÁNOS

1892

SCHÖNHERR GYULA

1902

KOLLÁNYI FERENC

1911

GULYÁS PÁL

1925

RÉDEY TIVADAR

1937

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

1944

VARJAS BÉLA

1955

VARJAS BÉLA (főszerkesztő)
DEZSÉNYI BÉLA (h. szerkesztő)

1957

KŐHALMI BÉLA (főszerkesztő)
DEZSÉNYI BÉLA (h. szerkesztő)

1970

DEZSÉNYI BÉLA, MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke)

1973

KÓKAY GYÖRGY (mb. szerk.), V. KOVÁCS SÁNDOR (mb. szerk.),
MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke)

1974

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke)
KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő)
HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő)

Iványi Sándor (1917–1983). Egyedülálló szakmai felkészültséggel és tudással rendelkező kollégánk távozott 1983. augusztus 4-én az élők sorából. Alig két héttel korábban még olvashattuk bizonytalan kézzel, a nála szokatlan tétova írással papírra vetett levelét végsőnek bizonyult betegségéről. Halála mindnyájunkat váratlanul ért. Jászteleken született, 1917. július 7-én egyszerű földművelő családból. Szüleit holtukig hűségesen gondozta Pusztamonostoron, amelynek ősi apáti címét kitüntetésként viselte. Széles körű műveltségét az egri ciszterci gimnáziumban és a pesti egyetem teológiai karán alapozta meg. Itt szerezte a könyvek iránti szeretetét is. Vallomása szerint igen gazdag magánkönyvtára első darabjait is már ekkor, re cenziók írásával kezdte gyűjteni. 1953-ban nevezték ki az egri Főszékesegyházi Könyvtár vezetőjének, és már az első évben beiratkozott a budapesti egyetem bölcsészkarára, hogy nappali tagozaton elvégezze a könyvtárosi szakot. Ezután látott hozzá az állami tulajdonba került Érseki Líceum épületében a könyvtár rendbehozásához. A Kracker-freskókkal díszített és a törzsállományt magában foglaló híres díszterem és két mellék-helyisége megmaradt eredeti formájában; a régi raktárok helyett azonban a Líceum egykori, Maulbertsch-képekkel díszített kápolnájában kellett a könyvállomány jelentős részét elhelyeznie, a sekrestyében pedig kutató-olvasó szobát kialakítania. Hosszú évek kitartó munkájával, sok gonddal és utánjárással sikerült is az új állványok beszerzése, a tönkrement barokk ablakkeretek kicserélése, a modern világítás és fűtés beszerelgetése, a barokk padló felújítása. A külső munkálatok mellett folyamatosan készítette a sok ezernyi katalógizálatlan könyv és folyóirat, valamint az új gyarapodás céduláit. Szorgalmával elérte, hogy rövid időn belül az egri Főegyházmegyei Könyvtár országosan ismertté vált. A látogató turisták tízezreinek (!) mutathatta be maga vagy nyugdíjas munkatársai segítségével a barokk termeket, a gyűjtemény ritkaságait, köztük Mikes Kelemen leveleinek kéziratát vagy a messze földön híres Dante-kódexet. Emellett sok hazai és külföldi kutatónak, egyetemi és főiskolai hallgatónak tudott szakmai segítséget is nyújtani. A hozzá fordulónak, a történelem, egyháztörténet, irodalom- és helytörténet, vagy a művészetek szakavatott művelőinek ajánlott könyveket, cikkeket, lexikonokat, bibliográfiákat. Időnként egy-egy nemzetközi történész-konferencia, vagy irodalomtörténeti vándorgyűlés résztvevői gyűltekek össze kalauzolása mellett. Munkája elismerésének bizonyára egyik fénypontja volt 1979. október 25-én a velencei Fondazione G. Cini és a Magyar Tudományos Akadémia által a ragyogóvá varázsolt könyvtári díszteremben tartott, sokunk számára emlékezetes olasz tudományos ülés. Tudását, amely szíves derűvel és magáról nem beszélő szerénységgel párosult, mindig a hivatásként művelt könyvtárosi munkájában kamatoztatta. Külföldre is életében először 1967-ben jutott, amikor a könyvtár nevezetes középkori német kódexet (Erlauer Spiele) vitte és hozta az ausztriai Kremsben rendezett művelődéstörténeti kiállításra. Írásra, publikálásra sem maradt sok ideje. A Magyar Könyvszemlében egyetlen rövid adatközlése jelent meg (1962). Egy-egy előadást tartott a Szent István Akadémiában az egri pap-költőről, Tárkányi Béláról és az érseki könyvtár történetéről (1973). Folyamatosan gyűjtötte azonban az egri nyomdákra, azok kiadványaira vonatkozó adatokat és „Heves megye történeti irodalma” címmel közölt válogatott bibliográfiát az Archívum-ban, a megye levéltári folyóiratában (1973–1974. évfolyam). Iványi Sándor a szakmai szempontból legjobban felkészült és egyben a legműveltebb egyházi könyvtárosok közé tartozott. (E sorok írója szívesen idézi a közös egri zene- és lemezhanglatások emlékét, egy neves pesti magángyűjtő albréti szobájában a tucatnyi eredeti Csontváry-kép között folytatott beszélgetéseket, vagy a váci püspöki könyvtár antik bútorokkal ékes dolgozószobájában könyvtárosi tapasztalatcseréket). Tisztelői és barátai, dolgozatíró diákok, felfedező kutatók és egyetemi katedrára jutott tudósok gondolnak rá hálával.

Grúz szerző könyve Tótfalusi Kis Miklósról és a grúz nyomdászat kezdeteiről. Nemrégiben számunkra is fontos könyv jelent meg Tbilisziben *Miklos Kisi Totfalusi da kartuli sztaba* címmel. A könyvnek orosz és magyar nyelvű címlapja is van, utóbbin ezt a címet olvashatjuk: *Tótfalusi Kis Miklós és a grúz tipográfia*, Tbiliszi 1982. Szerzője tartalmi összefoglalást is közöl orosz és magyar nyelven.

A 192 lap terjedelmű könyv szerzője Guram Saradze professzor, a filológiai tudományok doktora, a Grúz Irodalomtörténeti Intézet vezető munkatársa, a régi grúz irodalom kutatója, akit élénken foglalkoztat a grúz nyomdászat kezdeteinek problémája, és ezzel kapcsolatban alaposan tanulmányozta a mi Kis Miklósunk munkásságát is.

Tótfalusi Kis Miklós amszterdami grúz betűmintalapjának megtalálása, amiről Dán Róbert a *Magyar Könyvszemle* 1980. évfolyamának 396–398. lapján számolt be, alaposan megmozgatta a grúz kutatókat, hiszen ezzel megdőlt az a hiedelem, hogy a régóta ismert svédországi grúz nyomatok betűi Kis Miklóstól származnak. Évtizedek nézeteit kellett felülvizsgálni, elfogadott véleményeket helyesbíteni és új kérdéseket is napirendre kellett tűzni. E problémákkal kapcsolatos grúziai és külföldi viták összefoglalását és egyben a grúz nyomtatás forrásaira vonatkozó eddigi kutatások összegezését végezte el Guram Saradze most megjelent könyvében.

A szerző fő gondolatainak tolmácsolása mellett, arra törekszem, hogy a könyvnek eddig kevésbé ismert, vagy éppen újdonságszámba menő adatait közvetítsem az olvasónak, különösen a könyv- és tipográfiatörténet iránt érdeklődőknek. Ezért, recenzióktól eltérő módon, minél teljesebben idézem azokat a forrásokat, amelyekhez a grúz nyelvű kiadványból egyébként nehéz lenne hozzáférni a külföldi olvasónak. A jegyzeteimben idézett valamennyi mű Saradze könyvének jegyzeteiben szerepel, csupán a címléírásokat egészítettem ki. Csak nagyon röviden és idézeteket mellőzve utalok olyan tényekre, adatokra, kutatásokra és publikációkra, amelyek a hazai irodalomból már ismertek, különösen azokra, amelyekkel *Tótfalusi grúz betűinek nyomában* c. tanulmányomban foglalkoztam. (MKsz 1981, 41–65.)

Guram Saradze bevezetőjében visszatekint a grúz nyomdásztörténet eddigi kutatóira és elismeréssel szól a magyarokról, méltatja Dán Róbert felfedezésének jelentőségét. Köszönetét fejezi ki még Tardy Lajosnak, Tolnai Gábornak, Haiman Györgynek, Istvánovits Mártonnak, Bíró Margitnak, a Grúziában élő Békési Ilonának és az ott tanuló Békési Majának. A grúz nyomtatás kezdeteinek áttekintése után Tótfalusi Kis Miklós életéről és munkájának művelődéstörténeti jelentőségéről szól. Jól ismeri és idézi az erre vonatkozó magyar irodalmat.

Az első grúziai nyomda létrehozásának kezdeményezője Arcsil király volt, a 17. század végén. A nyomtatás megindításához elsősorban grúz nyomdabetűkre volt szükség: Saradze mindenekelőtt e betűk megteremtésére irányuló erőfeszítések történetét igyekszik – számos kutatótársával vitába bocsátkozva – tisztázni.

Arcsil király 1685-ben arra kényszerült, hogy elhagyja hazáját, s a szerző szerint ma már bizonyított, a király már emigrálása előtt elhatározta a grúz nyomda felállítását.¹ Mint ismeretes, e törekvéseinek legfőbb segítői Johan Gabriel Sparwenfeld svéd diplomata és Nicolaes Witsen holland tudós voltak, utóbbi több ízben betöltötte Amszterdam város kormányzó polgármesterének tisztét. E pártfogók közvetítették Kis Miklóshoz a királynak a grúz betűk metszésére vonatkozó megrendelését. Bizonytalan volt azonban az eddigi kutatás annak megítélésében, hogy a király pártfogóival személyesen találkozott-e? A szerző, mérlegelve az eddigi állásfoglalásokat, kifejti a maga véleményét. Arcsil király

¹T. TIVADZE: *Ierusalimisiz patriarkisz Dosziteoszisz cerili Szakartvelosz seszaheb* (Dosziteoszisz jeruzsálemi patriárka levele Grúziáról). In: *Kartuli Ckarotmcodneoba* (Grúz forrástudomány) III., Tbiliszi 1971.

moszkvai emigrációjával kezdve, H. Baramidze és G. Pajcsadze kutatásai alapján rögzíti, hogy a király 1685. december 14-én érkezett Moszkvába, ahonnan 1688 nyarán tért vissza Grúziába. 1699-ben ismét Moszkvába utazott, és végleg ott telepedett le. J. G. Sparwenfeld 1684. május 2-től 1687. augusztus 19-ig tartózkodott Moszkvában —, életrajzírója, C. V. Jacobowsky 1932. évi, ismert művének tanúsága szerint. N. Witsen moszkvai tartózkodását csak az 1664—1665-ös évekre nézve sikerült bizonyítani. Második moszkvai útját — amikor a királlyal találkozhatott volna —, egyesek állítják, mások cáfolják. Saradze figyelemreméltónak tartja V. Tatisvili² álláspontját, aki szerint Witsen másodszor is megfordult Moszkvában, és személyes ismeretséget kötött Arcsil királlyal. Saradze szerint ezt támasztja alá a királynak Witsenhez intézett és Dézsi Lajos által is közölt 1687. évi levele, amelyben megírta, hogy Witsen helyét a moszkvai holland követségen Keller báró foglalta el. Ebből a szerző arra következtet, hogy Witsennek a 17. század nyolcvanas éveiben ismét Moszkvába kellett utaznia, (ahol később, az ő távozása után, Keller báró lépett a helyébe) „és itt, Arcsillal való személyes ismeretsége iránt immár kétségünk aligha lehet”. Dézsi a királynak e levelét Brosset francia fordításából idézi, és akárcsak forrása, téved, amikor azt 1686-ra keltezi. Grúz eredetiben „Barno Klar(i)” néven említett személy neve is tovább torzult: Dézsi a „Wlar báró” nevet használja. Saradze, kijavítva Brosset, Dézsi és mások hibás közléseit, tisztázza, hogy Johan Wilhelm Keller báróról van szó, aki holland rezidens volt Moszkvában. Hivatkozik Baramidzére, aki Brosset tévedéseire már régen rámutatott.³

Részletesen foglalkozik az amszterdami grúz betűmetszés bizonyító adataival. A források között grúz fordításban közli Kis Miklósnak Amszterdamból Sparwenfeldhez intézett két latin nyelvű levelét. Ezek a jól ismert „linköpingi levelek”, amelyek közül a második, 1687. január 17-én kelt írásában Kis három h u c u r i típusú grúz betű rajzát közli. Említett 1981. évi tanulmányomban szoltam arról, hogy négy különböző magyar szerző különböző módon, de tévesen adta közre Kis levelének a három grúz betűt tartalmazó részét. Sajnos, most Saradze is tévedett, amikor az eredeti, a linköpingi levéltárban meglevő levélhez képest felesérelt sorrendben helyezte el a három betűt, mind a latin, mind a grúz változatban.

Az amszterdami betűmetszést tanúsító források között a szerző híven közli a magyar forrásokat is. Ismerteti Kis Miklósnak a *Mentségben* közreadott, erre vonatkozó sorait. Megállapítja — amire eddig nem gondoltunk —, hogy Kis nyilván nem tudott az 1629-ben Rómában megindult grúz nyomtatásról, pedig a grúz egyházi, h u c u r i betűn kívül Ph. Maggio 1643-ban Rómában kiadott grúz nyelvtanában már a betűmetszőnek — így Kisnek is — sok gondot okozó polgári, m h e d r u l i grúz betűk nyomtatott példája is tanulmányozható lett volna. Megemlékezik Saradze Telegdi Pap Sámuelnek Tótfalusi halotti kártáján kinyomatott búcsúztató verséről, és Pápai Páriz Ferenc emlékverséről, amelyek ugyancsak megörökítették a grúz betűk metszésének tényét. Más szerzőkkel vitatkozva leszögezi, hogy T. A. Golovinnak Arcsil királyhoz intézett 1703. július 3-i levelét bizonyító erejűnek tartja. Szerinte e levélnek a grúz betűk elkészültéről szóló megállapításai kétségtelenül a (Kis Miklós által metszett) amszterdami betűkre vonatkoznak.

Mindezek után, akárcsak a mai magyarországi kutatók, arra a következtetésre jut, hogy C. Björkbom 1935. évi állítását, amely a svédországi mintalapok betűmetszőjeként nagy valószínűséggel Kis Miklóst nevezte meg, ma már nem lehet elfogadni.

² V. TATISVILI: *Kartvelebi Moszkvosi* (Grúzok Moszkvában), Tbiliszi 1959, 257.

³ A. BARAMIDZE: *Phaktebi da senisvnebi* (Tények és megjegyzések). In: *Literaturuli Szakartvelo* (Irodalmi Grúzia), 1936. december 15.

Munkájának további részében a grúz nyomdabetű eredetére vonatkozó egyéb források kritikájával foglalkozik. Itt a Magyarországon elsőnek Országh László által 1958-ban bemutatott, h u c u r i betűből szedett 1702. évi „Imádságos lap”-ról megtudjuk, hogy ezt a betűminta-nyomatot Erik Gren uppsalai egyetemi könyvtáras ismerte meg elsőnek, és felfedezését 1947. szeptember 27-én közölte Korneli Kekelidze grúz akadémikussal. Erről azonban nyomtatott publikáció Grúziában csak 1979-ben, illetve 1981-ben látott napvilágot.⁴ Saradze úgy véli, hogy E. Gren felfedezését Magyarországon is ismerik, ebben azonban téved, a magyar kutatók minden bizonnyal itt olvashatnak először róla.

Virgil Molin román kutató 1961. évi munkáját ismertetve, cáfolja, hogy az 1709-ben megnyitott tbiliszi nyomda Kis Miklós felszerelésével dolgozott, és hogy Antim Ivireanul tanította volna be a helyszínen a nyomdászokat.⁵

V. Molin elméletét már O. Gvincsizidze is elutasította 1973-ban,⁶ viszont más feltevések egész sorozatát kockáztatta meg. Az egyik hipotézise szerint Antim Ivireanul együtt volt Arcsil királlyal annak első moszkvai tartózkodása idején (1685 – 1688-ban), és ott tanulta ki a nyomdászatot. Részt vett volna annak a kézírásos mintának az elkészítésében, amelyet Tótfalusinak küldtek Amszterdamba, hogy a kimetszendő nyomdai betű mustrájául szolgáljon. Másik feltevése szerint grúz könyveket nyomtattak volna román földön: Gvincsizidze idézte azokat a szerzőket, akiknek publikációira feltevést alapította.⁷ Saradze azonban nem erősíti meg ezeket a hipotéziseket.

Ph. Sziharulidze kutatásait viszont új eredményekként mutatja be.⁸ Ez a szerző állítja, hogy Arcsil fia, Alexandre herceg 1697-ben három grúz kísérővel Amszterdamba utazott, hogy grúz betűket rendeljen. Ez tehát kereken tíz évvel azután történt, hogy Tótfalusi grúz betűje elkészült, s ha végelesen bebizonyosodik, azt a már eddig is felmerült sejtést igazolja, hogy Tótfalusi grúz betűmatricáinak elkészítése nem fejeződött be, vagy a matricák szállítás közben – Sziharulidze adatait követve, még 1697 előtt – elvesztek. Csak ilyen vagy hasonló okok tennék érthetővé azt, hogy 1697-ben, amikor Kis Miklós már régen nem élt Amszterdamban, a grúzoknak új betűket kellett rendelniük.

Saradze ismerteti O. Kaszradze monográfiáját, amely jóval az amszterdami grúz mintalap felfedezése előtt, már 1973-ban azt állította, hogy a stockholmi grúz mintalapok betűje nem lehet azonos a Kis Miklós által Amszterdamban metszett – és Kaszradze munkájának megjelenésekor még ismeretlen – grúz betűvel.⁹ Ugyanebben az évben Dzs.

⁴ A levélváltás: K. Kekelidzisz szahelobisz helnacerta insztitutisz – K. Kekelidzisz piradi szaarkivo phondi (A K. Kekelidze nevét viselő kéziratintézet – K. Kekelidze személyi archívumának fondja), No. 442, 340, 443. – A publikációk: K. Kekelidzisz piradi arkivisz agceriloba. Seadgina R. Kaviladzem (K. Kekelidze személyes archívumának leírása. Összeállította R. KAVILADZE), Tbiliszi 1979, 102, 126.; Ph. SZIHARULIDZE: *Dokumentebi Szakartvelo-Svedetisz urtiertobisz isztorizsatvizs*. Kreb. „Megroba” (Grúzia és Svédország kapcsolatainak köréből való dokumentumok. In: „Barátság” gyűjtemény), Tbiliszi 1980, 277 – 279.

⁵ Virgil MOLIN: *Contribuții noi la istoricul relațiilor culturale cu Orientul ortodox 1709 – 1712*. In: Biserica Ortodoxă Română (Új adalékok az ortodox kelettel való kulturális kapcsolatok történetéhez. In: A román ortodox egyház), LXXIX. évf. 3 – 4., 1961. 331.

⁶ O. GVINCISIDZE: *Antim Iverieli* (= románosan Ivireanul), Tbiliszi 1973.

⁷ a) *Beschreibung der Moldau und der Walachei*, Leipzig 1848, 326.; b) Émile Picot: „Notice biographique et bibliographique sur l'imprimeur Anthime d'Ivir, métropolitain de la Valachie”. In: NMO, II-e série, Vol. IX. Paris 1886. 522.; c) Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Band XI. Heft 4.

⁸ Ph. SZIHARULIDZE: *Pirveli kartuli cigni* (Az első grúz könyv). In: Szabcsota Helovneba (Szovjet Művészet), 1968, No. 5.

⁹ O. KASZRADZE: *Dzveli kartuli nabecsdí cigni* (A régi grúz nyomtatott könyv), Tbiliszi 1973.

Vateisvili is jelentkezett, aki viszont ragaszkodott a Björkbom óta fennálló nézethez.¹⁰ Saradze élesen bírálja ez utóbbi szerzőnek még ma is fenntartott vélekedését.

Vateisvili ugyanis Dán Róbert felfedezése után is úgy nyilatkozott, hogy a svédországi betűminták Kis Miklós metszésének végleges formáit tükrözik, amelyekhez az amszterdami minta betűi valamiféle „előtanulmányként” szolgáltak volna.¹¹ E nyilvánvaló tévedésre magam is reflektáltam a *Valóság* 1982/6. számában,¹² és részletes bírálatot tett közzé Guram Saradze is.¹³ Hasonló érvelését olvashatjuk e kötetében is.

1980-ban O. Kaszradzénak újabb munkája jelent meg, amely az 1705. évi moszkvai kiadású grúz zsoldárkönyv, a *Davitni* betűinek ugyancsak sok félreértéssel kísért keletkezéstörténetét tisztázta. Nyilvánvaló, hogy ennek a grúz ábécének sem volt köze Kis Miklós grúz betűihez.¹⁴

A továbbiakban a szerző részletes elemzést ad Dán Róbert felfedezéséről és annak tárgyáról, az amszterdami grúz betűmintalapról. Néhány helyesbítő észrevételt tesz az eddig publikált nézetekről, megjegyzi többek között, hogy a mintalap bal oldali hasábján nem egyházi szöveg, hanem csupán betűminta-sorok találhatók. Felsorolja a mintalapon található hibákat, amelyek nyilván a grúz nyelv ismeretének hiányából származtak, felcseréltek egymáshoz formailag hasonló betűket, hibásan helyeztek el rövidítés-jeleket és tévedések fordulnak elő a grúz ábécé betűinek sorrendjében is. A mintalapnak Kis Miklós kezeírásával rávezetett latin nyelvű kommentárjához új olvasatot ad, amely néhány helyen különbözik mind Dán Róbert, mind Haiman György olvasatától. Úgy látszik, e téren még mind a három szerző munkája pontosítást kíván. Angol nyelvű Tótfalusi-monográfiámban az olvasat javított szövegét adom közre.¹⁵

Ugyanitt egy fontos, ha nem is ismeretlen, de elfeledett dokumentumot közöl Saradze, ami meglepetés számba megy. Megtalálta ugyanis Arcsil királynak Nicolaes Witsenhez intézett egy második levelét, amelynek szövegét N. Witsen *Noord en Oost Tartarye* c. munkájának 3. kiadásából (Amszterdam 1785) vette át. A levélről ugyan említést tett M. Brosset 1857-ben, de szövegét nem publikálta.

Saradze e második Arcsil-levél újrafelfedezésével a grúz nyomdabetű keletkezéstörténetének egy régóta homályos pontját tisztázta. Mint említettük, Dézsi Lajos 1899. évi Tótfalusi-könyvében Witsen nyomán leköszölte Arcsil egyik, Witsenhez szóló 1687-ben kelt (tévesen 1686. évinek megjelölt) levelét. Ugyanakkor említést tett (a Saradze-művéből megismert) bizonyos második levélről, melynek tartalmára is utalt, mondván, hogy (Arcsil) „fiának ... volt valami összeköttetése e város polgármesterével”. Az „első” levelet Dézsi Witsen nyomán reprodukcióban közli, a reá vonatkozó adatokat Brosset nyomán adja meg (VI. kötet, II. rész, 2. könyv, 352. lap, 1. jegyzet). Dézsi hivatkozásai könyvének 88. lapján és annak 3. jegyzetében találhatók. Ezek után Witsenre hivatkozva említi a „második” levelet, amelynek pontos szövegét nem sikerült megismernie (Dézsi 89. lap, 2. jegyzet). A Dézsi óta napjainkig ismeretlenül maradt szöveg most már rendelkezésre áll Saradze könyvében.

¹⁰ Д. Ватейшвили: Русская общественная мысль и печать на Кавказе в первой трети XIX века (Orosz társadalmi gondolkodás és sajtó a Kaukázusban a XIX. század első harmadában), Moszkva 1973.

¹¹ Д. Ватейшвили: Грузинские оттиски из Амстердама (Grúz nyomatok Amszterdamból). In: Литературная Грузия, 1981/4. 170–178.

¹² HAIMAN György: *Vita Tótfalusi grúz betűiről*, *Valóság* 1982/6. 101.

¹³ Гурам Шарадзе: „Вновь на прежних позициях” (Újra a korábbi állásponton). In: Литературная Грузия, 1982/5. 133–140.

¹⁴ О. КАЗРАДЗЕ: *Kartuli cignisz becsdisz kerebi* (A grúz könyvnyomtatás keletkezési helyei), Tbiliszi 1980.

¹⁵ Gy. HAIMAN: *Nicholas Kis, a Hungarian punch-cutter and printer, 1650–1702*. Budapest, ill. San Francisco 1983.

„ . . . Fiunk Alexandre Nagyságod különféle jótéteményeiben megnyilvánuló szeretetét és fáradozását bőségesen közölte velünk . . . ” — írta a levélben Arcsil többek között Witsennek. Saradze szerint a levél e része Witsennek arra a segítségére vonatkozik, amelylyel lehetővé tette, hogy Alexandre herceg Amszterdamban kitanulhassa a nyomdász-mesterséget.

A könyv függelékéből további érdekes adatokat tudunk meg a grúz nyomdászat történetéből, többek között Michael Eneman svéd orientalistáról (1676—1714), aki talán az elsők között volt, akik grúz nyomdászat-történeti adatokat gyűjtöttek. Eneman munkásságát illetően Erik Gren 1945. évi tanulmányára hivatkozik.¹⁶

Guram Saradze hasznos munkát végzett, amikor rendező összefoglalásával áttekintést adott a grúz nyomdászat-történetnek erről a bel- és külföldiek számára egyaránt érdekes fejezetéről. Adatainak gazdagsága és körültekintő pontossága közelebb visz bennünket a még sok ismeretlen részletet tartalmazó esemény sor jobb megértéséhez és értékeléséhez.¹⁷

HAIMAN GYÖRGY

¹⁶ *Bidrag till Michael Enemans biografi* (Adalék Michael Eneman életrajzához). In: *Donum Grapeanum* (Emlékkönyv Andres Grape tiszteletére). *Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis*, Vol. V., Uppsala 1945. 445—494.

¹⁷ Mindezek közreadásához hozzájárult ISTVÁNÓVITS Márton nélkülözhetetlen segítségével, amiért köszönetet mondok.